

ՀԱՅԿԱԶԵՆ ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍ

ՀԱՏՈՐ ԼԲ.

ՊԵՅՐՈՒԹ, 2012

ՄԱՐԿ ՍԱՅՔՍԻ ԴԻՐՔՈՐՈՇՈՒՄԸ ՀԱՅԵՐԻ ԵՒ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԻ ՎԵՐԱԲԵՐԵԱԼ

ՍԱՄՈՒԷԼ ՊՕՂՈՍԵԱՆ
samvelp77@mail.ru

Բրիտանացի պետական գործիչ, դիւանագէտ, արեւելագէտ Մարկ Սայքսը (Mark Sykes, 1879-1919) շատերին յայտնի է 1916ին ստորագրուած Սայքս-Պիկոյի Համաձայնագրի շնորհիւ: Քչերին է յայտնի, որ նա մի քանի անգամ եղել է Հայաստանում ու Կիլիկիայում եւ այդ մասին թողել է ուղեգրական յուշեր, աշխուժօրէն մասնակցել է Ֆրանսիական բանակի կազմում ստեղծուած Հայկական Լեգէոնի կազմաւորման շուրջ եղած բանակցութիւններին եւ փորձել է իր մասնակցութիւնը բերել Հայկական Հարցի լուծմանը: Այս յօդուածում մենք կը ներկայացնենք Հայաստանի, Հայերի եւ Հայկական Հարցի վերաբերեալ նրա մօտեցումները եւ դրանց փոփոխութիւնները:

Մարկ Սայքսը բազմիցս ճանապարհորդել է Օսմանեան Կայսրութիւնում, եղել է Միջերկրականի երկրներում, Եգիպտոսում, Հարաւային Ափրիկէում, Հնդկաստանում, Կարիբեան աւազանում, Մեքսիկայում, Ա. Մ. Նահանգներում ու Կանադայում: Սակայն ամէնից շատ նրան յետագայում ձգում է Մերձաւոր Արեւելքը: Նա իր առանձնատանը ունեցել է թուրքական սենեակ, որը ձեւաւորել է մի հայ նկարիչ¹: 1906ին նշանակուել է Կ.Պոլսի բրիտանական դեսպանատան կցորդ, 1912ին որպէս Պաշտօնակալի Կուսակցութեան անդամ ընտրուել է խորհրդարանի անդամ, 1913ին ստացել բարոնի (Sir Mark Sykes, 6th Baronet) տիտղոս: Սայքսը Բրիտանիայի Համայնքների Պալատի կաթողիկ խմբաւորման նախագահն էր²:

Քեմբրիջի Համալսարանում ուսանելու տարիներից սկսած գրել է մի շարք գրքեր: Նրա արեւելագիտական ուսումնասիրութիւններից շատերը գրուած են իր ճանապարհորդութիւնների անմիջական տպաւորութեան տակ:

1900ին նա տպագրեց *Through Five Turkish Provinces*³ ուղեգրութիւնը, ուր նկարագրում է նաեւ Բիթլիսի եւ Վանի նահանգներում 1895-1896ի հայկական կոտորածներից յետոյ տիրող իրադրութիւնը, քրդերի ու թուրքերի աւազակաբարոյ վարքն ու բարքը, հայերի ծանր վիճակը, Ռուսական Կայսրութեան սահմաններում գտնուող Երեւանի նահանգում տիրող իրադրութիւնը: Այս ուղեւորութիւնը նա իրականացրել է 1899ին, երբ դեռ քսանամեայ երիտասարդ էր: Նրան ուղեկցում էին թուրքեր ու քրդեր: Սայքսին զարմացրել էր այն անպատժելիութեան մթնոլորտը, որը ստեղծել էին համիդիական քրդերը⁴, որոնցից վախե-

նում էին անգամ թուրք սպաներն ու ոստիկանները: Քրդերը ամէն կերպ փորձում էին սիրաշահել բրիտանացի ճանապարհորդին: Իսկ քուրդ ցեղապետերից մէկը նշում է, որ «անգլիացիներն ու քրդերը եղբայրներ են եւ մի օր միասին կոռուելու են մոսկովիտների դէմ»⁸: Նա մեղադրում է հայերին խեղճութեան, վախկոտութեան մէջ, մոռանալով, որ ընդամենը 3-4 տարի էր անցել սուլթան Աբդուլ Համիդի հրամանով իրականացուած հայկական զանգուածային ջարդերից, որոնց զոհ էին գնացել մօտ 300.000 հայեր, 200.000 հայեր բռնի մահմեդականացուել էին, նոյնքան էլ արտագաղթել էին: Երեւանում Սալթից գողանում են ատրճանակը, որը նա համարում է հայերի ձեռքի գործը:

Այս առաջին ճանապարհորդութիւնից յետոյ Սալթը չափազանց վատ կարծիք էր կազմել հայերի մասին: Սակայն նրա յետագայ չորս ճանապարհորդութիւնները Արեւմտեան Հայաստանում եւ Կիլիկիայում հիմնականում փոխում են նրա մօտ ստեղծուած այդ առաջին տպաւորութիւնը:

Իր միւս աշխատութիւնում՝ *The Caliphs' Last Heritage. A short History of the Turkish Empire*⁹, նա ներկայացրել է Մերձաւոր Արեւելքի անցեալը՝ հնագոյն ժամանակներից մինչեւ սուլթան Սելիմի օրօք օսմանցիների կողմից նուաճուելը, ինչպէս նաեւ 1908-1913ին իրականացրած իր ուղեւորութիւնները: Գիրքը հարուստ է հեղինակի կատարած լուսանկարներով եւ կազմած քարտէզներով: Չափազանց հետաքրքիր է 1908ի ուղեւորութիւնը Միջագետքում եւ Հայաստանում, որը տեւել է 9 ամիս, ինչպէս նաեւ 1913ի ուղեւորութիւնը Կիլիկիայում:

Սալթը այս գրքում, ի տարբերութիւն նախորդի, հայերին ներկայացնում է որպէս համարձակ, յեղափոխականօրէն տրամադրուած, չափազանց հայրենասէր, նոյնիսկ՝ սեփական ուժերը գերազնահատող ազգ: Նա նշում է, որ հայերի դժբախտութիւններից մէկը նրանց քաղաքական եւ աշխարհագրական կացութիւնն է, քանի որ նրանք թուրքիայի արեւելեան շրջաններում փոքրամասնութիւն կամ յարաբերական մեծամասնութիւն են եւ բաժանուած են լեռնաբնակ քրդերով¹⁰: Նա ամէն կերպ խուսափում է Հայաստան եզրը օգտագործելուց¹¹, համարելով, որ Հայաստան երկիր ստեղծելն անհնար է: Դրանով է պայմանաւորուած, որ նա Սեբաստիայի եւ Էրզրումի նահանգները ներկայացնում է Անատոլիայի, իսկ Վանի, Բիթլիսի, Դիարբեքրի նահանգները՝ Քրդստանի մէջ: «Հայաստանը հայերի համար կը լինի գրեթէ նոյնպիսի անիմաստ ճիւղ, ինչպէս Անգլիան քրիտոների»¹², - գրում է նա: Այստեղ, նա մի քանի անգամ մատնանշում է, որ թուրքական իշխանութիւնները, նախ՝ սուլթանական, ապա՝ երիտթուրքական, յարմար պահի են սպասում հայերին ոչնչացնելու համար, իսկ մահմեդական ամբողջ լիովին պատրաստ է դրան¹³: Փաստօրէն, բրիտանացի ճանապարհորդ-

դիւանագէտի աչքի առաջ պարզորոշ գծագրւում է մօտաւորապէս պանութեան հնարաւորութիւնը:

Երբ Առաջին Համաշխարհային Պատերազմը սկսուեց, Մարկ Սալթի գիտելիքներն ու ընդունակութիւնները հաշուի առնելով, նրան աշխատանքի հրաւիրեցին Մեծ Բրիտանիայի Ռազմական Նախարարութեան Մերձաւոր Արեւելքի հարցերով յանձնախմբում: Նրա եւ Ռազմական Նախարար լորդ Հորացիօ Քիչնըրի (Horatio Herbert Kitchener, 1850-1916) հայեացքները մերձարեւելեան հարցերում համընկնում էին, որի շնորհիւ Սալթը շուտով մեծ դերակատարութիւն ստանձնեց յանձնաժողովում, մեծացաւ նրա ազդեցութիւնը Բրիտանիայի մերձարեւելեան քաղաքականութիւնում: Սալթի եւ յանձնաժողովի նրա գործակիցների ջանքերով, Մերձաւոր Արեւելքի երկրների համար սկսեցին օգտագործել հին յունական ու հռոմէական անունումները՝ Սիրիա, Պաղեստին, Իրաք, Միջագետք¹³:

Գնդապետ Մարկ Սալթը 1915ի ամռանը ժամանում է Կահիրէ եւ հանդիպում հայկական կազմակերպութիւնների ղեկավարների հետ: Վերակազմեալ Հնչակեան Կուսակցութեան ղեկավարներից Միհրան Տամատեանի (1863-1945) հետ հանդիպման ընթացքում Սալթը բողոքում է հայերի անճարակութիւնից, նշելով որ Ալեքսանդրէտի նախկին անգլիական հիւպատոս Քաթոնին Եգիպտոսից լրտեսութեան համար Կիլիկիա էր ուղարկել մի քանի հայերի, որոնք անյաջողութեան են մատնուել: Նրանք կամ ձերբակալուել են, կամ էլ տեղացի հայերի ձերբակալման ու մահապատժի պատճառ են դարձել: Տամատեանը բացատրում է, որ այդ արդիւնքները բնական էին, քանի որ ուղարկել էին պատահական մարդկանց, իսկ եթէ կուսակցութիւններին դիմէին, ապա աւելի մեծ արդիւնքներ կ'ունենային: Տամատեանը նաեւ ափսոսանք է յայտնում, որ Կիլիկիայի ուղղութեամբ հայերի առաջարկած արշաւանքը՝ չիրականացուեց եւ այդ երկրամասի հայաթափման պատճառ դարձաւ, քանի որ հայերին արդէն սկսել էին տարագրել: Նա նշում է, որ եթէ Դաշնակիցները ցանկանում են տեղեկանալ թուրքիայի ներսում տեղի ունեցող անցուղարձին, լրտեսել թշնամու բանակի տեղաշարժերը, ապա պէտք է ուշադրութիւնը սեւեռեն Ալեքսանդրէտից հարաւ եւ Ռասխանգլը հրուանդանի մօտ, Մուսա Լեռան վրայ ցամաք հանեն փոքրաթիւ ուժեր՝ բաւարար ռազմամթերքով ու պարէնով, որին միացնելու էին հայ յեղափոխականներից կազմուած մի ջոկատ: Այդտեղ գտնուող Մուստիայի գիւղախմբի 6-7.000 հայերը կը միանային այդ ուժերին եւ օգտագործելով տեղի անառիկ դիրքը, Մուսա Լեռը կը վերածէին Դաշնակիցների համար երկրորդ Զիրալթարի՝ թուրքական ծովեզերքում: Տեղի Ալեւի աղանդին հետեւող մահմեդականները թուրքերին թշնամի էին եւ լաւ յարաբերութիւնների մէջ էին հայերի հետ: Նրանք

ազատ երթեւեկ ունէին Թուրքիայի ներսում եւ հեշտութեամբ կարող էին լրտեսել Թշնամու բոլոր շարժումները¹⁶ :

Մարկ Սալթը, որն ուսումնասիրել էր գրեթէ ամբողջ Հայաստանը եւ Կիլիկիան, զարմանում է լսելով, որ Ալեքսանդրէտից հարաւ հայ բնակչութիւն կար եւ պատասխանում է. «Թուրքիոյ հայաբնակ մասերը Իսթենտէրումի մօտ կը վերջանան: Իսթենտէրումի հարաւը հայ բնակչութիւն չկայ»: Տամատեան բացատրում է, որ «ոչ միայն Մուսա Լեւոն կողերուն վրայ հայ շէն գիւղեր կան, այլեւ Որոնդէսի գետաբերանին հարաւը Ճեպլի Աքրա կոչուած հրուանդանին վրայ կան Զեսապի հայ գիւղերը, որոնց բնակիչները Սուեիոյ հայերուն հետ միասին 10.000էն ատէի թիւ մը կը կազմեն: Այստեղին եւ Կիպրոսի միջեւ հազիւ 75 մղոն հեռավորութիւն կայ, որով այդ կողմ կիպրական զօրք փոխադրելը մէկ զիջերուան գործ է»¹⁶ : Սալթը նոթագրում է այդ տեղեկութիւնները եւ խոստանում յայտնել ուր որ պէտք է:

Մեզ յայտնի չէ, թէ նա ինչ զեկուցեց իր իշխանութիւններին Մուսա Լեւոն մասին, սակայն, մուսալիւցիների հերոսական ինքնապաշտպանութիւնը 1915 Յուլիս-Սեպտեմբեր ամիսներին ցոյց տուեց, որ Տամատեանի առաջարկները բաւական իրատեսական էին: Հաւանաբար, հայ գործիչների հետ շփումներն էին պատճառ դարձել, որ Սալթը 1915ի աշնանը առաջարկում էր դաշնակից զօրքերի ցամաքահանում կատարել Ալեքսանդրէտում¹⁷ :

Ռուսական բանակի կողմից 1916 Փետրուարի 16ին էրզրումի գրաւումը Դաշնակից երկրների համար կարեւոր յաջողութիւն էր: Դեռեւս 1906ին, երբ Սալթը այցելել էր էրզրում, նրան զարմացրել էին քաղաքի դիրքն ու ամրութիւնները եւ նա նշում էր. «ո՞ր խենթը երբեւէ կը գրոհի այն»¹⁸ : Փետրուարի 17ին նա այդ թեմայի շուրջ զրուցում է Լոնդոնում Ֆրանսիական ռազմական կցորդ, գնդապետ Դը Լա Պանուսի հետ եւ ներկայացնում է իր մտորումները: Նա վստահ էր, որ էրզրումը վերագրաւելու համար թուրքերը ստիպուած կը լինեն ուժեր կենտրոնացնել Երզնկայում: Այդ նպատակով թուրքերը զօրքեր պէտք է ուղարկէին Կ.Պոլսից կամ Արեւմտեան Անատոլիայի այլ շրջաններից, հետեւաբար նրանք ստիպուած կը թուլացնէին այդ ճակատները, ինչպէս նաեւ չէին կարողանայ օժանդակ ուժեր ուղարկել Միջագետք: Նա անհաւանական էր համարում, որ մինչեւ Յունիս թուրքերը կարողանային էրզրումի ուղղութեամբ ռազմական գործողութիւններ սկսել: Սակայն Սալթին մտահոգում էր այն, որ թուրքական իշխանութիւնները, ըստ իրենց սովորոյթի, կարող էին կեղծ լուրեր տարածել, որ ռուսական բանակի հետ եկող կովկասահայերը մահմեդականների կոտորածներ են կազմակերպում եւ այդպիսով գրգռէին արաբներին, որոնք ցանկութիւն ունէին միանալ հակաթուրքական պալքարին: Նա համոզուած էր, որ հայերը, բնականաբար, կը ցանկանան իրենց հայրենակիցների վրէժը

լուծել, սակայն նրանց արածը թուրքերը փութաջանօրէն կը չափազանցեն քարոզչական նպատակներով¹⁹ :

Սալթը հետեւում էր Պահպանողական կուսակցութեան հինաւուրց մտայնութեանը, որ պէտք է Օսմանեան կայսրութիւնը պահպանել որպէս պատնէշ դէպի Միջերկրական Ծով ռուսական առաջխաղացման դէմ: Պահպանողականները մտածում էին, որ Ռուսաստանը աչք ունի բրիտանական գլխաւոր գաղութի՝ Հնդկաստանի վրայ, եւ ռուսական նաւատորմի յայտնուելը Միջերկրականում կը կտրի Բրիտանիայի հաղորդակցութիւնը այդ գաղութի հետ: Սակայն Ազատական կուսակցութեան ղեկավարները, այդ թւում վարչապետ Դէյվիդ Լոյդ Ջորջը (David Lloyd George, 1863-1945) չէին կիսում այդ տեսակէտը եւ կողմնակից էին Օսմանեան կայսրութեան անդամահատմանը²⁰ :

Սակայն Ա. Համաշխարհային Պատերազմի սկսուելուց յետոյ կայսրութեան բաժանումը դարձաւ անխուսափելի, քանի որ տարբեր պատճառներով դրան էին ձգտում Ռուսաստանը, Բրիտանիան, Ֆրանսիան, Իտալիան, Յունաստանը, հայերը, արաբները եւ այլ ուժեր:

Հայաստանի ապագայի հարցը Ա. Համաշխարհային Պատերազմի տարիներին աշխուժօրէն քննարկուում էր Դաշնակից տէրութիւնների կողմից: Պատերազմի նախօրէին, ինչպէս յայտնի է, Հայկական Հարցը քննարկուել էր մեծ պետութիւնների կողմից եւ գլխաւորապէս Ռուսաստանի ջանքերով հասել էր որոշակի հանգրուանի: 1914ի Յունուարի 28ի ռուս-թուրքական համաձայնագրով, Արեւմտեան Հայաստանի 7 նահանգները (Վան, Բիթլիս, Դիարբեքիր, Խարբեք, էրզրում, Սեբաստիա, Տրապիզոն) բաժանուելու էին երկու վարչական միաւորների, որոնք ղեկավարելու էին եւրոպացի նահանգապետեր²¹ : Սակայն պատերազմի սկսուելուն պէս բրիտոթուրքական իշխանութիւնները մի կողմ դրեցին Հայաստանում բարենորոգումներ կատարելու նախագիծը եւ դրա փոխարէն իրականացրին Հայոց Ցեղասպանութիւնը: Ռուսաստանը ձգտում էր նուաճել Արեւմտեան Հայաստանը եւ նոյնիսկ Կիլիկիան, որով իր տիրապետութիւնը կը հասցնէր մինչեւ Միջերկրական Ծով: Բրիտանիան ու Ֆրանսիան դէմ էին իրենց դաշնակցի այդչափ առաջնութեանը Մերձաւոր Արեւելքում, քանի որ իրենց սեփական նկատառումներն ունէին Կիլիկիայում, Սիրիայում, Իրաքում, Պարսից Ծոցի աւազանում: Այդ ամէնը ենթադրում էր, որ նրանք պէտք է փորձէին Ռուսաստանին հնարաւորինս հեռու պահել Սիրիայից ու Միջագետքից: Այսպիսով, Օսմանեան կայսրութեան բաժանման հարցը քննարկելիս Դաշնակից երկրների միջեւ որոշ անհամաձայնութիւններ առաջ եկան Արեւմտեան Հայաստանի ու Կիլիկիայի պատկանելութեան խնդրում:

Սալթը համարում էր մերձաւորարեւելեան հարցերի լաւագոյն գիտականերից մէկը եւ նրա կարծիքը հաշուի էին առնում բրիտանական եւ ֆրանսիական իշխանութիւնները: Բրիտանիայի եւ Ֆրանսիայի մի-

Ջեյմս Օսմանեան կայսրութեան անդամահատման հարցում համաձայնութիւն կայացնելու բարդ խնդիրը յանձնարարուեալ է Մարկ Սալքսին եւ Ֆրանսիական գործիչ Ֆրանսուա Ժորժ Պիկոյին (Francois Georges Picot, 1870-1951), որը նախկինում եղել էր Բէյրութի Ֆրանսիական հիւպատոս: Նրանք բանակցութիւնները սկսեցին 1915ի Նոյեմբերին, Լոնդոնում, ապա համատեղ կազմեցին այն սահմանները, ըստ որի բաժանուելու էին արաբական, հայկական եւ քրդական տարածքները:

Արեւմտեան Հայաստանը փաստօրէն բաժանուելու էր Ռուսաստանի ու Ֆրանսիայի միջեւ: Հաւանաբար, բրիտանական դիւանագիտութեան առաջարկած ծուղակներէից էր այն, որ հարաւային Հայաստանը եւ Քրդստանը առաջարկուեալ էին Ֆրանսիային, որի սահմանները պէտք է հասնէին մինչեւ ռուս-պարսկական սահմանը: Փաստօրէն, ռուսների առաջխաղացումը դէպի աւելի հարաւ, բրիտանական կողմը փորձում էր այս անգամ կանխել Ֆրանսիայի միջոցով, որը պէտք է փոխարինէր կործանուած օսմանեան պատնէշին: Կիլիկիան, խարբերդը, Դիարբեքիւրը եւ Քրդստանը, հիւսիսում Տաւրոսի լեռնաշղթայով սահմանակից էին դառնալու ռուսական տարածքներին, իսկ հարաւում ունենալով Սիրիան՝ Ֆրանսիան կարող էր ամուր պատնէշ ստեղծել ռուսների յետագայ առաջխաղացման դէմ դէպի Մերձաւոր Արեւելք, Եգիպտոս եւ Միջերկրականի արեւելեան ափը: Իսկ բրիտանական տիրոջութիւնը ձգուեալ էին Ֆրանսիականից հարաւ՝ Թիւրքմենիստան:

Ինչպէս տեսնուեալ է, բրիտանական կողմը գտել էր այն լուծումը, թէ ինչպէս կասեցնել ռուսական առաջխաղացումը դէպի Միջերկրական եւ Սուէզի ջրանցք: Հետեւաբար, այլեւս կարիք չկար պահպանելու Օսմանեան կայսրութիւնը, որի համար հսկայական ջանքեր էր գործադրել բրիտանական դիւանագիտութիւնը, քանի որ այդ փլուզուող պետութեան գոյութեան միակ իմաստը վերջին հարիւրամեակում հանդիսացել էր ռուսներին հարաւ չթողնելը:

1916 Մարտի 10ին, Պետրոգրադում, բրիտանական եւ Ֆրանսիական դեսպաններ Ջորջ Բիւքենընը (George Buchanan, 1854-1924) եւ Մորիս Պալէոլոգը (Maurice Paleologue, 1859-1944) Սալքսին եւ Պիկոյին ներկայացնում են Ռուսաստանի արտգործնախարար Սերգէյ Սազոնովին (Sergei Sazonov, 1861-1927), որպէսզի քննարկեն Օսմանեան կայսրութեան տարածքային բաժանման հարցը: Սալքսը եւ Պիկոն, Սազոնովին յայտնում են իրենց լոնդոնեան բանակցութիւնների արդիւնքները եւ դրանց հետեւանքով կազմուած նոր սահմանների քարտէզը: Նրանց սահմանագծումը չափազանց զարմացնում է Սազոնովին, քանի որ դրանով Ֆրանսիական ազդեցութեան գոտին հասնում է մինչեւ Պարսկաստան: Սազոնովը նշում է, որ այդ ձեւով համաձայնագիր անհնար է ընդունել եւ հարցը ինքը դեռ պէտք է քննարկի համապատասխան մարմինների հետ²³:

Նախկին բանակցութիւններում եւ զրոյցներում Ֆրանսիան ցանկութիւն էր յայտնել ստանալ Կիլիկիան եւ Սիրիան: Հետեւաբար, Սազոնովի համար նորութիւն էր, որ Ֆրանսիացիները աչք էին դրել նաեւ հարաւային Հայաստանի եւ Քրդստանի վրայ:

Մարտի 11ին Սալքսը ռուսական կողմին է ներկայացնում մի նոր սահմանագծում, որը կարող էր բաւարարել նրանց ցանկութիւնները: Դրանով, նեստորական մարզը՝ Հեքքիարին եւ Բիթլիսի անցուղիները թողնուեալ էին Ռուսաստանին, իսկ Ֆրանսիայի ազդեցութեան գոտում ընդգրկուեալ էր նաեւ ամբողջ Փոքր Հայքը՝ Սեբաստիայի նահանգը²⁴: Փաստօրէն, հիմնականում քրդերով ու ասորիներով բնակեցուած Հեքքիարին յանձնուեալ էր Ռուսաստանին, իսկ փոխարէնը Ֆրանսիան ստանալու էր Սեբաստիայի նահանգը: Այդ քայլով փակուեալ էին Ռուսաստանի յետագայ առաջխաղացման ճանապարհը դէպի արեւմուտք՝ Փոքր Ասիա:

Մարտի 12ին դեսպան Բիւքենընին ուղղուած նամակում Սալքսը հետեւեալ կերպ է պարզաբանում Սազոնովին առաջարկուած նոր սահմանագծման մասին իր հիմնաւորումները.

«Լաւ կշռադատելով նոր առաջարկութիւնը, այսինքն՝ Հեքքիարիի փոխարէն Սվազը կապոյտ գօտու մէջ մտցնելու առաջարկութիւնը, ես յանգեցի այն եզրակացութեան, որ հետեւեալ կէտերը կարող են Պրն. Սազոնովի համար հետաքրքրութիւն ներկայացնել:

I. Ինձ թուեւ է, որ մենք պէտք է ընդունենք, որ, հայկական վերջին կոտորածների ծայրայեղ դաժանութեան ու անգթութեան հետեւանքով, չի կարելի հանդուրժել բուն Հայաստանը օսմանեան իշխանութեան տակ թողնելու հնարատրութիւնը: Այդ նախագիծը, եթէ անգամ ուղեկցուէր բարենորոգումներով, Անգլիայում եւ Միացեալ Նահանգներում կը յարուցի զայրոյթի պոռթկում եւ զենք կը դառնայ հաշտութիւնից բոլոր դժգոհների համար:

II. Ուստի հայկական հարցը կարող է լուծուել՝ Ա.) եթէ հիմնուի հայկական պետութիւն թուրքական սիւզերէնութեան ներքոյ, մի բան, որը ենթադրում է կամ Կովկասում ինտրիզներ սարքող երկրորդ Բուլղարիայի ստեղծում, կամ ոչ-կենսունակ ծրագիր, քանի որ հայերն ի վիճակի չեն մրցակցելու քրդերի հետ: Բ.) Եթէ ստեղծուի միջազգային վերահսկողութեան տակ գտնուող եւ չէզոք (?) կառավարիչներ ունեցող հայկական կառավարութիւն, մի բան, որը մշտական բանաւարութիւնների եւ «ժարգերի» համար լայն հնարատրութիւններ կը ստեղծի, որոնցից Գերմանիան վաղ թէ ուշ կը քաղի իր օգուտը: Գ.) Եթէ Հայաստանը՝ առանց նախապատրաստութեան եւ լիովին յանձնուի Ռուսաստանին, ապա ռուսական քաղաքական համակարգի մէջ կը ներառուի մի երկիր, որը լեփ-լեցուն է Կովկասում եւ Պարսկաստանում գոյութիւն ունեցող յեղափոխական կազմակերպութիւնների հետ

մշտական կապերի մէջ գտնուող յեղափոխական ընկերութիւններով: Մի հայ յեղափոխական (դաշնակցական), մի անգամ ինձ ասել է, որ դա հիանալի կը լինէր, քանի որ այն պահից, երբ ամբողջ հայ բնակչութիւնն անցնի ռուսական հպատակութեան տակ, յեղափոխական ընկերութիւնները Կովկասում, Ադրբեջանում եւ Թուրքիայում անմիջապէս կ'ամրապնդուեն, եւ բաւական կը լինի լոկ ընդհանուր դժգոհութիւն, որպէսզի պահպանուի նրանց կենսունակութիւնը: Դ.) Եթէ հարցը լուծուի այնպէս, որ մախկին Հոսմէական կամ Փոքր Հայքը յանձնուի Ֆրանսիային եւ առդիք քարտեզի դեղին գօտին անեքսիայի ենթարկուի Ռուսաստանի կողմից: Ես այս եղանակը համարում եմ ամենագոհացուցիչը եւ վաղուց այն նկատի ունեի, բայց երբեք առաջ չէի քաշում, որովհետեւ միշտ կարծում էի, թէ ռուսական կառավարութիւնը ձգտում է գրաւել Սվազի մահանգը:

Նրա առաւելութիւնները հետեւեալներն են.-

1. Ռուսաստանը ստանում է Էրզրումը, Բիթլիսը եւ Վանը՝ անմշան քանակութեամբ հայկական բնակչութեամբ, որովհետեւ «Ա» գօտին բացառապէս նեստորական եւ քրդական է, «Բ» գօտին զուտ քրդական է, «Ը» գօտին բնակեցուած է բացառապէս լազերով:

2. Ֆրանսիան ստանում է Հայաստանը, որպէս Հայաստան, եւ ֆրանսիական գօտին կը լինի հայկական ազգային զգացմունքի կենտրոն: Դա չափազանց ձեռնառու է Ռուսաստանին, որովհետեւ Փոքր Հայքի հայերն ունեն կղերական եւ պահպանողական տրամադրութիւններ ի տարբերութիւն կովկասեան հայերի եւ արեւելեան հայերի, որոնք անարխիսո-սոցիալիստներ են: Եթէ հայկական ազգային զգացմունքի կիզակետը լինի Էրզրումը, անարխիսո-սոցիալիստներն իրենց ձեռքը կը վերցնեն հայկական քաղաքական ամբողջ մեխանիզմը եւ կ'ամրացնեն այն. իսկ այս դրութեան պայմաններում, չափաւոր տարրերը իրենց կ'ենթարկեն հայկական ազգային ձգտումները ֆրանսիական խնամակալութեան ներքոյ, որը կը տարածուի Փոքր Հայքից:

Հայկական չափաւոր շրջանակների նպատակը կը լինի զարգացումը սեփական սահմաններում եւ սահմանազատումը Կովկասի եւ Ադրբեջանի անարխիսո-սոցիալիստներից, որոնց հետ նրանք երբեք չեն ցանկացել ընթանալ միասին:

Այնուհետեւ, ֆրանսիական գօտին իր մէջ է առնում Ձէյթուն, Հաճըն, Դիարբեքիր, Մուֆարդին, Սվազ պատմական հայկական քաղաքները եւ այն մարզը, որտեղ իշխել է վերջին հայ թագաւորը, որին վիճակուած էր մահանալ Փարիզում, ինչպէս նաեւ ընդգրկում է խաչակրաց արշաւանքների դարաշրջանի Եղեւսոյ կոմսութիւնը, որտեղ թագաւորել է Գի Լուզինեանը: Դա որպէս մեկնակետ նշանակութիւն ունի հայկական պատմական մացիոնալիզմի համար, որը մոռացել է Վանի եւ Էրզրումի ժողովրդական երգերն ու աւանդոյթները, որոնք

հայկական անարխիսո-սոցիալիստական պրոպագանդայի գաղափարական հիմքերն են:

Այնուհետեւ, Փոքր Հայքի հայերը կապուած չեն Կովկասի հայ արդիւնաբերողների հետ եւ, իսկապէս, ընդհանուր քիչ բան ունեն նրանց հետ:

Ես անձամբ կ'ասեի, որ լաւ կը լինէր, եթէ հնարաւոր է, Մուշի դաշտավայրը մտցնել ֆրանսիական գօտու մէջ, որովհետեւ դա Ռուսաստանին կ'ազատէր յեղափոխական գործունեութեան օրրանից եւ կովկասեան յեղափոխականների պրոպագանդայի համար ամենապիտանի մարզերից մէկը կը կտրէր նրանց գործունեութեան ոլորտից:

Այս վերջինը, անշուշտ, անմշան մանրամասնութիւն է եւ նրա արժանիքներն ու թերութիւնները ենթակայ են քաղաքական եւ ռազմագիտական գործի գիտակների ուսումնասիրութեանը. քաղաքականապէս, ռուսական շահերից ելնելով լաւ կը լինէր, որ այդ մարզը ռուսական չլինէր, սակայն գտնուէր ռուսական հսկողութեան տակ:

Ես կարծում եմ, որ սրանք են այն գլխաւոր հարցերը, որոնք բարձրացուել են մեր երէկուայ գրոյցի ժամանակ»²⁴:

Ինչպէս տեսնում ենք, Ռուսաստանի արտգործնախարարին ներկայացրած իր հիմնաւորումների մէջ Սայքսը բացառում է Հայաստանը Թուրքական լծի տակ թողնելը՝ «հայկական վերջին կոտորածների ծայրայեղ դաժանութեան ու անգթութեան հետեւանքով» եւ առաջ է քաշում Հայկական Հարցի լուծման մի քանի տարբերակներ: Նա բացասաբար է վերաբերում Հայկական պետականութեան վերականգնմանը, թէկուզ Թուրքական գերիշխանութեան ներքոյ: Ինչպէս տեսանք, նախկինում եւս նա խուսափում էր Հայաստան անունով երկրի ստեղծումից, դա համարելով անհնար: Ըստ նրա, Հայաստանը կը դառնայ «Կովկասում ինտրիզներ սարքող երկրորդ Բուլղարիա», կամ էլ այդ պետութիւնը կենսունակ չի լինի, քանի որ հայերը չեն կարողանալ մրցակցել քրդերի հետ: Ռուսական ղէնքի օգնութեամբ ազատագրուած Բուլղարիան, ինչպէս յայտնի է, յետագային հակառուսական դիրքորոշում որդեգրեց, բացի այդ, ռուսների առաջ փակեց Պոլիս տանող ճանապարհը, ինչպէս նաեւ Աշխարհամարտի մէջ մտաւ Քառեակ Դաշինքի կազմում: Ռուս բազմաթիւ գործիչներ այդ պատճառով զգուշօրէն էին մօտենում Կովկասին սահմանակից ինքնավար Հայաստանի ստեղծման գաղափարին, քանի որ այն կարող էր ինքնավարութեան ձգտումներ առաջացնել արեւելահայերի մէջ, ինչպէս նաեւ փակել ռուսների ճանապարհը դէպի Մերձաւոր Արեւելք:

«Երկրորդ Բուլղարիա»-ի գաղափարը բազմիցս արծարծուել է որոշ ռուս գործիչների կողմից, բայց այստեղ հետաքրքիր է այն, որ նման հարց է բարձրացւում բրիտանացի դիւանագէտի կողմից: Այդ երբեւնի՞ց են բրիտանացիները սկսել մտածել Ռուսաստանի ներքին անդորրը

պահելու եւ յատկապէս Կովկասի մասին: Փաստօրէն, Սալթիկ փորձում է որոշ ռուս գործիչների մօտ եղած թիւր կարծիքը պաշտպանել ու բարձրաձայնել, որպէսզի Սազոնովին համոզի իր տեսակէտների արդարացիութեան մէջ: Այստեղ խնդիրը անկախ հայկական պետութիւն կազմաւորելուց խուսափելու եւ Սալթիկի ցանկալի ծրագիրը իրականացնելու մէջ է, որը իսկապէս լուրջ հնարաւորութիւններ կը ստեղծէր հայութեանը յուզող խնդիրների լուծումը օգտագործել ռուս-ֆրանսիական յարաբերութիւնները բրիտանական շահերին համապատասխան խճճելու համար:

Նոյն կերպ նա անընդունելի է համարում միջազգային վերահսկողութեան տակ հայկական իշխանութեան ստեղծումը, որը իբր կը դառնայ մշտական բանսարկութիւնների ու խնդիրների պատճառ, որից յետագայում կարող է օգտուել Գերմանիան: Իրականում, նա վստահ էր, որ միջազգային, այսինքն՝ Բրիտանիայի, Ֆրանսիայի եւ Ռուսաստանի վերահսկողութեան դէպքում, Հայաստանը կարող էր յայտնուել ռուսական ազդեցութեան տակ, քանի որ այդ տէրութիւնը սահմանակից էր, իսկ հայերի զգալի մասն ունէր ռուսական կողմնորոշում:

Աւելի հետաքրքիր մտավախութիւն է յայտնում, եթէ հայկական բոլոր տարածքները անցնեն Ռուսաստանին, որը, ինչպէս գիտենք, Բրիտանիայի համար բացարձակ անընդունելի էր: Այդ դէպքում Սալթիկ կարծիքով Ռուսաստանում, Պարսկաստանում եւ Թուրքիայում գործող հայկական յեղափոխական կազմակերպութիւնները կը միաւորուէին եւ վտանգաւոր կը դառնային: Հայկական յեղափոխական կազմակերպութիւնների գլխաւոր նպատակը Արեւմտեան Հայաստանի ազատագրումն էր Թուրքական դատան տիրապետութիւնից, իսկ ինչ վերաբերում է նրանց ընկերվարական գաղափարներին, ապա դրանք երկրորդ տեղում էին: Միաժամանակ, Հայաստանի միաւորումը չէր կարող պատճառ դառնալ, որ հայկական կուսակցութիւնները միաւորուէին, իսկ նրանց տարբեր երկրներում գործող կառույցները առանց այդ էլ գործում էին միասնաբար:

Սալթիկ վերոնշեալ բոլոր բացատրութիւնների գլխաւոր նպատակն այն է, որ ցոյց տայ հայկական հարցի լուծման Վիսկոնսին Դաւիթ Բեկին, որը յայտնի էր միայն իրեն եւ ձեռնադրու էր բրիտանական շահերին: Նա խնդրի լուծման տարբերակ է համարում Հայաստանի բաժանումը երկու մասի: Այստեղ, բնականաբար, նա չի ներկայացնում այն բացասական հետեւանքները, որը կը բերէր Հայաստանի եւ հայ ազգի հերթական բաժանումը: Ինչպէս յայտնի է, երբեւէ չի կարող երկրի ու ժողովրդի բաժանումը լինել խնդրի վերջնական լուծում, քանի որ այն աւելի մեծ խնդիրներ կարող է առաջացնել, որովհետեւ մշտապէս կը լինի միաւորման բնական ձգտումը:

Նա համոզմունք է յայտնում, որ Ռուսաստանին ձեռնադրու կը լինի միացնել էրզրումի, Վանի եւ Բիթլիսի նահանգները՝ «աննշան քանակութեամբ հայ բնակչութեամբ»: Իբր այդ շրջաններում հայերը փոքրամասնութիւն էին, քանի որ որոշ շրջաններ ամբողջութեամբ բնակեցուած էին քրդերով, ասորիներով եւ լազերով: Ինչպէս տեսնում ենք, ամենահայաշատ նահանգները նա համարում է աննշան քանակութեամբ հայեր պարունակող: Այստեղ նա զարգացնում է Թուրքական այն տեսակէտը, որ իբր Հայաստանում հայերը փոքրամասնութիւն են, կամ փորձում է արդարացնել պատերազմի ընթացքում Թուրքերի իրականացրած ցեղասպանութեան հետեւանքները:

Ըստ նրա, Ֆրանսիային անցնելիք Կիլիկիայի, Սարգերդի, Դիարբեքի, Սեբաստիայի հիմքի վրայ պէտք է կազմաւորուէր բուն Հայաստանը: Նրա կարծիքով, այդ դէպքում հայերի համար Հայաստանը կը համարուի Ֆրանսիական գօտի: Դա իբր ձեռնադրու է Ռուսաստանին, քանի որ Փոքր Հայքի հայերն ունեն «կրօնական եւ պահպանողական տրամադրութիւններ» ի տարբերութիւն արեւելահայերի, որոնք «անարիստո-սոցիալիստներ» են: Նա նշում է, որ հայկական չափաւոր շրջանների նպատակը կը լինի զարգանալ սեփական սահմաններում եւ անջատուել Կովկասի եւ Ատրպատականի անարիստո-սոցիալիստներից, «որոնց հետ մրանք երբեք չեն ցանկացել ընթանալ միասին»: Ինչպէս տեսնում ենք, նա ռուսական կողմին անընդհատ վախեցնում է հայ ընկերվարականներով ու յեղափոխականներով:

Ժամանելով Պետրոգրադ, ապա մեկնելով ռուսական Կովկասեան Ճակատ՝ Սալթիկ ուղարկութիւն էր դարձրել Ռուսաստանում տիրող ներքին խմորումներին, որոնք ցանկացած պահի կարող էին վերաճել յեղափոխութեան²⁶: Այդ ներքին ծանր իրադրութիւնը, երբ ցարական իշխանութիւնների աչքին ամէն տեղ յեղափոխութեան վտանգ էր երեւում, բրիտանացի գործիչը փորձում էր օգտագործել եւ հայերին ներկայացնում էր որպէս անիշխանականներ ու ընկերվարականներ:

Միաժամանակ, նա Կովկասի հայ արդիւնաբերողների խնդիրն է առջ քաշում, լաւ իմանալով, որ նրանք լուրջ մրցակից էին ռուս արդիւնաբերողների համար: Ռուսական եւ վրացական մամուլում բազմիցս բարձրացուել էր Կովկասում հայկական դրամագլխի հետ մրցակցութեան հարցը եւ ռուս մեծպետական շատ գործիչներ չափազանց դժգոհ էին Անդրկովկասում հայ արդիւնաբերողների, առեւտրականների ու արհեստաւորների զբաղեցրած տնտեսական գերիշխող դիրքերից:

Ահա, Սալթիկ իր ծրագրի արդարացիութիւնը ցոյց տալու եւ Սազոնովին համոզելու համար փորձում է ամէն կերպ վարկաբեկել հայերին:

Մարտի 15ին Սազոնովը Պիկոյին ներկայացնում է իր տեսակէտը, ըստ որի բացի Տրապիզոնի, էրզրումի, Բիթլիսի եւ Վանի նահանգներից Ռուսաստանին պէտք է անցնէր նաեւ Քրդստանի մարզը²⁶: Դրանով

արգելափակում էր Ֆրանսիայի ազդեցութեան գօտու սահմանակցումը Պարսկաստանին: Դրա փոխարէն Ֆրանսիային առաջարկում էին Դիարբեքիրը, Նարբեքը, Սեբաստիան եւ Ազիզիէն²⁷: Պիկօն անակնկալի է գալիս, երբ ռուսական քարտէզի վրայ տեսնում է սահմանագծման հարցերի վերաբերեալ Սալթի թողած ձեռագիր ծանօթագրութիւնները²⁸:

Այդ լուծումը, ինչպէս տեսանք, ռուսներին առաջարկել էր Սալթը եւ, փաստօրէն, մոռանալով գործընկերութեան մասին, Ֆրանսիային առաջարկներ էր անում ռուսների միջոցով՝ թիկունքից:

Ի վերջոյ, 1916 Մայիսի 16ին կայացած գաղտնի համաձայնութեամբ, որը յայտնի է Սալթ-Պիկոյի Պայմանագիր անունով, Հայաստանը բաժանում է երկու մասի: Ռուսաստանին պէտք է անցնէին Վանի, Բիթլիսի, Էրզրումի, Տրապիզոնի նահանգները, իսկ Ֆրանսիային՝ Կիլիկիան, Դիարբեքիրը, Նարբեքը, Սեբաստիան:

Դրանով բրիտանական դիւանագիտութիւնը արձանագրում է հերթական յաղթանակը: Ռուսաստանի դէպի հարաւ առաջխաղացման դէմ պատնէշ է կանգնեցում Ֆրանսիայի միջոցով, իսկ Հայաստանի բաժանումով առիթ է ստեղծւում, որ յետագայում Հայկական Հարցը օգտագործուի ռուս-ֆրանսիական յարաբերութիւնները խճողելու համար:

*

1916 Ապրիլին դաշնակիցների քննարկման սեղանին էր դրուած դէպի Կիլիկիա ռազմարշաւ կազմակերպելու հարցը: Այդ խնդրով անգլո-ֆրանսիական կողմին էր դիմել Ռուսաստանը: Ապրիլի սկզբին ռուսական կառավարութիւնը բրիտանական կառավարութեանը տեղեկացնում է, որ թուրքերը մեծ ուժեր են կուտակում Արեւմտեան Հայաստանում եւ պահանջում է Ալեքսանդրէտում կազմակերպել նրանց ուշադրութիւնը շեղող գործողութիւն, որպէսզի թուրքերն իրենց զօրքերի մի մասը ուղարկէին այդ ուղղութեամբ: Կովկասի փոխարքայ (1916-1917), Կովկասեան բանակների հրամանատար, մեծ դուքս Նիկոլայ Նիկոլաեւիչ Ռոմանովը (Nikolay Nikolayevich Romanov, 1856-1929) երկիւղ ունէր, որ հակառակ դէպքում իր զօրքերը չեն կարողանայ պահել գրաւած տարածքները²⁹:

Ապրիլի 6ին Փարիզում ռուսական դեսպանատունը պաշտօնապէս դիմում է նաեւ Ֆրանսիայի կառավարութեանը: Նշում էր, որ Սալթնովը հեռագրել է Գլխաւոր Շտաբի պետ գեներալ Միխայիլ Ալեքսեւի (Mikhail Alekseyev, 1857-1918) կարծիքը, ըստ որի Փոքր Ասիայում Ռուսաստանի ձեռք բերած յաջողութիւնները պահպանելու համար անհրաժեշտ է թուրքերին թոյլ չտալ այդ ուղղութեամբ կուտակել խոշոր ուժեր: Ռուսական հրամանատարութիւնն առաջարկում էր Սալթնիկում կամ Եգիպտոսում գտնուող դաշնակիցների զօրքերի մի մասով ցամա-

քահանում կատարել Ալեքսանդրէտում կամ Եւմուրթայքում: Ըստ ռուսական բանակների գլխաւոր հրամանատարի շտաբի պետի, այդ գործողութիւնը վնաս չէր պատճառի վերոնշեալ ռազմաճակատներին, քանի որ սերբական բանակն արդէն տեղափոխուել էր բալկանեան թատերաբեմ, իսկ թուրքերը հրաժարուել էին եգիպտական ռազմարշաւից: Սալթնովը Լոնդոնի ու Փարիզի ռուսական դեսպաններից պահանջում էր ամենայն լրջութեամբ դաշնակից կառավարութիւնների ուշադրութիւնը հրաւիրել այդ կարեւորագոյն նախագծի վրայ, որը չափազանց չահաւէտ էր Անտանտի երկրների համար³⁰:

Սակայն Ապրիլի 7ին Ֆրանսիայի Ռազմական Նախարար գեներալ Պիէր Ռոքէն (Pierre Roques, 1856-1920) ուղարկած հեռագրում Լոնդոնում Ֆրանսիայի ռազմական կցորդ գնդապետ Դը Լա Պանուսը յայտնում է, որ Ալեքսանդրէտում նոր ճակատ բացելու հարցի շուրջ զրուցել է Մեծ Բրիտանիայի Ռազմական Նախարար լորդ Բիչնըրի հետ, որը տեղեկացրել է, որ իրենց զօրքերի սակաւութեան պատճառով նման գործողութիւն իրականացնելն անհնար է: Բիչնըրի կարծիքով զօրքերի ցրումը տուեալ պահին սխալ կը լինի, քանի որ արեւմտեան ռազմաճակատում թէ՛ մարտեր էին ընթանում եւ անհրաժեշտ էր դաշնակցային բոլոր բանակների առաւելագոյն համախմբում³¹:

Այս հարցի շուրջ բրիտանական ու ֆրանսիական իշխանութիւններին իր տեսակէտը ներկայացրել է նաեւ Սալթը: Նա նոր էր վերադարձել Պետրոգրադից, ուր, ինչպէս տեսանք, Պիկոյի հետ ռուսական կառավարութեանն էին ներկայացրել Մերձաւոր Արեւելքը ազդեցութեան գօտիների բաժանելու նախագիծը: Նա Պետրոգրադից մեկնել էր Կովկաս, 4-5 օր մնացել էր Նիկոլայ Նիկոլաեւիչի շտաբում: Նա համամիտ էր մեծ իշխան Նիկոլայի ու գեներալ Ալեքսեւի առաջարկներին, գտնում էր, որ Ալեքսանդրէտում ցամաքահանումը թուրքերին կը ստիպի զօրքերի մի մասն ուղարկել այդ ուղղութեամբ եւ նրանք չեն կարողանայ ռուսներին գերակշռող ուժեր կենտրոնացնել Հայաստանում: Սալթը մտաւախութիւն ունէր, որ թուրքերը կը կարողանային արդէն Մայիս կամ Յունիս ամիսներին 350,000-400,000 զինուոր կենտրոնացնել Երզնկա-Դիարբեքիր շրջանում եւ յաջող յարձակում կազմակերպել, որոնց ռուսական փոքրաթիւ բանակները միայն թոյլ դիմադրութիւն կարող էին ցուցաբերել: Մեծ դուքս Նիկոլայը Սալթին յայտնել էր, որ եթէ դաշնակիցների օգնութիւնը չլինի, ապա ամրանը ռուսները կը կորցնեն ոչ միայն Թիֆլիսը, այլեւ դուրս կը մղուեն ամբողջ Կովկասից:

Սալթը չնայած դեռեւս 1915ի աշնանը Ալեքսանդրէտում ցամաքահանում կատարելու ջերմեռանդ կողմնակիցներից էր, սակայն այժմ գտնում էր, որ նման գործողութիւնը այդ պահին կը ձախողուէր, քանի որ դաշնակիցները ծովային անհրաժեշտ փոխադրամիջոցներ չունէին, իսկ ամրանը դեսպանային կորպուսը նօսրացած կը լինէր հիւանդու-

թիւները պատճառով: Նման գործողութեան ամենաշարժար պահը նրա կարծիքով Հոկտեմբերն էր: Նման պայմաններում Սալթը Հարցի լուծում էր համարում Սուէզի ջրանցքից դէպի Պաղեստին ռազմարշա- լի իրականացումը: Նա համոզուած էր, որ պէտք է Եգիպտոսում լուրջ նախապատրաստական աշխատանքներ կատարել եւ յանկարծակի յար- ձակուել Պաղեստինի ուղղութեամբ: Սալթը համոզուած էր, որ Կովկա- սում ռուսների պարտութիւնը չափազանց ծանր հետեւանքներ կ'ունե- նայ Ռուսաստանի ներքին դրութեան համար, որը արդէն գտնուում էր վատթար վիճակում³²: Սալթը զգուշացնում էր, որ ռուսական բանակի պարտութիւնը կարող է յանգեցնել խմորումների, որոնք առանց դժուարութեան կը վերածեն յեղափոխութեան³³:

Սակայն Ֆրանսիական իշխանութիւնները գտնում էին, որ նոր ճա- կատի բացումը կը թուլացնի արեւմտեան ռազմաճակատը, որտեղ եւ վճռուելու էր պատերազմի բախտը: Իսկ բրիտանական իշխանութիւն- ները համոզուած էին, որ 1916ի ամրանը թուրքերը Հայաստանում կը կարողանային կենտրոնացնել ամենաշատը 200,000-250,000 զինուոր, ո- ռոնք դիմադրելու համար ռուսները ունէին բաւարար ուժեր, իսկ տե- ղանքը նպաստաւոր էր պաշտպանութիւն կազմակերպելու համար³⁴:

Ֆրանսիայի վարչապետ եւ Արտգործնախարար Արիստիդ Բրիանը (Aristide Briand, 1862-1932) Սալթի առաջարկները ներկայացնում է նա- եւ Ֆրանսիական արեւմտեան բանակների գլխաւոր հրամանատար զօ- րավար Ժոզէֆ Ժոֆրի (Joseph Joffre, 1852-1931) ուղարկութեանը: Սա- կայն վերջինս համոզուած էր, որ բրիտանացիները ի վիճակի չեն լինի ամրանը ռազմական գործողութիւններ կազմակերպել Սինայի թերա- կղզում, քանի որ չունեն բաւարար թուով փոխադրամիջոցներ: Զօրա- վարի կարծիքով Պաղեստինի ուղղութեամբ յաջողութեան հասնելու համար բրիտանացիները պէտք է ամրանը անապատային տեղանքում կառուցէին 140 կմ. երկարութեամբ երկաթուղագիծ, որը անհնար էր իրականացնել: Իսկ Ապրիլի սկզբին Կիլիկիայի երկաթուղիների վրայ Պորտ Սաիդի հայերի ուժերով յարձակումներ կազմակերպելու ծրագ- րից, զօրավարը յիշեցնում էր, որ հրաժարուել էին եգիպտահայ թեմի առաջնորդ Թորգոմ արքեպիսկոպոս Գուշակեանի (1874-1939) պահան- ջով, որպէսզի խուսափէին հայկական նոր ջարդերից: Ժոֆրը գտնում էր, որ Փոքր Ասիայի ափերի մօտ պէտք է սահմանափակուեն միայն ծո- վային գործողութիւններով, իսկ եթէ այնուամենայնիւ որոշուէր ցա- մաքահանում կատարել, ապա դա պէտք է արուէր ոչ թէ անկանոն հայ- կական զօրամասերով, այլ դաշնակիցների զօրքերի միջոցով, որոնց մի- ացուելու էին նաեւ հայկական ջոկատները³⁵:

1916ի աշնանը Ֆրանսիական իշխանութիւնները որոշում են Կիպրո- սում կազմաւորել հայկական կամաւորական բանակ: Դա պայմանա- ւորուած էր դրանով, որ Ֆրանսիացիները արեւելքում բաւարար ուժեր

չունէին, որպէսզի անհրաժեշտ պահին գրաւէին Սալթ-Պիկոյի Պայմանագրով իրենց բաժին հասած հայկական տարածքները եւ Սիրիան: Նման պայմաններում նրանք որոշում են ստեղծել հայկական զօրամաս, որը կուուելու էր Ֆրանսիական դրօշի ներքոյ:

Հայկական կողմի հետ համաձայնութիւն կայացնելու նուրբ գործը յանձնարարուում է Պիկոյին: Վերջինս պէտք է բանակցէր Հայ Ազգային Պատուիրակութեան նախագահ Պօղոս Նուբար փաշայի (1851-1930) հետ: Բանակցութիւնների վայր է ընտրուում Լոնդոնը: Դրանց մասնակցելու է հրաւիրուում նաեւ Սալթը:

Նախքան Պիկոյի հետ հանդիպելը Նուբարը 1916 Հոկտեմբերի 24ին տեսակցում է Սալթի հետ: Ներկայ է լինում նաեւ Ազգային Պատուի- րակութեան անդամ, լոնդոնաբնակ իրաւաբան Յարութիւն Մոստիշեա- նը: Սալթը տեղեկացնում է, որ Բրիտանիայի, Ֆրանսիայի եւ Ռուսաս- տանի միջեւ համաձայնագիր է կնքուել, որով Վանը, Բիթլիսը, Էրզրու- մը եւ Տրապիզոնը անցնելու են Ռուսաստանին, իսկ Սիրիան, Կիլիկիան, Սեբաստիան, Դիարբեքիրը, Սարբերդը՝ Ֆրանսիային: Վստահեցնում է, որ վերջինի հովանու ներքոյ կը ստեղծուի ինքնավար Հայաստան, որը կը ներառի նաեւ Ալեքսանդրէտն ու Այնթապը եւ կը ղեկավարուի որեւէ իշխանի կողմից:

Սալթը նշում է, որ հայերը պէտք է կազմաւորեն բանակ, որպէսզի աւելի մեծ իրաւունքներ ապահովեն: Նա բացատրում է, որ կարիք չկայ Կիպրոսում մեծ թուով կամաւորներ կենտրոնացնել, այլ միայն՝ մէկ գումարտակ, իսկ Ֆրանսիայից եւ Ամերիկայից եկող կամաւորները կա- րող են մարզուել Ֆրանսիայում, քանի որ մէկ տարուց չուտ ցամաքա- հանում չի կատարուի: Սալթը նշում է, որ եթէ նոյնիսկ Կիլիկիայում ցամաքահանում չկատարուի, ապա պատերազմից յետոյ, երբ բանակ- ները զօրացրուեն, հայ կամաւորները կը փոխարինեն գրաւող զօրքե- րին: Նկատի առնելով բռնութիւնները, որոնք սպասուում են որպէս փո- խազդեցութիւն, ապա թուրքերը դրանից կը հրաժարուեն եւ կը հնա- զանդուեն նման ուժի ցուցադրման առաջ: Նա նշում է, որ Ռուսաստա- նը եւս կողմ կը լինի հայերի համախմբմանը Կիլիկիայում, քանի որ «այնտեղի հայերը պահպանողական են՝ ի տարբերութիւն յեղափո- խականօրէն տրամադրուած կովկասահայերի»³⁶:

Նոյն օրը Նուբարը հանդիպում է նաեւ Պիկոյի հետ: Վերջինս նշում է, որ պատերազմի գլխաւոր նպատակը ճնշուած ժողովուրդների ազա- տագրումն է, որոնց թուին են պատկանում նաեւ հայերը: Նա հարցնում է, թէ հայերը ի՞նչ զոհողութիւնների են պատրաստ, ինքնավար Հայաս- տան ստեղծելու համար եւ աւելացնում, որ մի քանի հազար կամաւոր- ները դրական հասարակական կարծիք կը ստեղծեն Ֆրանսիայում: Նու- բարը կողմ է արտայայտուում հայ կամաւորների մասնակցութեանը պատերազմին, որոշ զգուշութիւնների կիրառումով, որպէսզի թուրքե-

ընդ որ ջարդեր չկազմակերպէին: Պիկօն համաձայնում է նրա հետ: Հայ գործիչն առաջարկում է, որ Ֆրանսիական կառավարութիւնը յայտարարի Արտասահմանեան Լեգէոնում հայ կամաւորների գերազանց մասնակցութեան մասին եւ սկսի նոր կամաւորագրութիւն, որից յետոյ խոստացաւ քայլեր ձեռնարկել այն խրախուսելու համար, յատկապէս, եթէ կառավարութիւնը պատրաստակամութիւն յայտնի Ֆրանսիայի քաղաքացիութիւն տալ այդ կամաւորներին: Պիկօն խոստանում է պաշտպանել այդ առաջարկները: Նուբարը խնդրում է, որ կամաւորագրուեն նաեւ կովկաս գաղթած արեւմտահայերը, ինչպէս նաեւ այն 4,000-5,000 արեւմտահայ ռազմագերիները, որոնք ռուսների կողմից գերուել եւ ուղարկուել էին Սիբիր: Պիկօն խոստանում է ռուսմանսիւրել նաեւ այդ հարցը եւ պատասխանել յաջորդ հանդիպման ժամանակ, միաժամանակ խնդրելով իրեն տրամադրել Ֆրանսիայում կռուող հայ զինուորների ցուցակը³⁷:

Փաստորէն, Սայքս-Պիկօ Պայմանագրով Հայաստանի զգալի մասը անցնելու էր Ֆրանսիային: Հայ գործիչները ստիպուած էին ընդառաջել հայկական կամաւորական բանակ ստեղծելու Ֆրանսիական իշխանութիւնների առաջարկին, յուսալով, որ պատերազմից յետոյ հայերին կը տրուի ինքնավարութիւն՝ Ֆրանսիական հովանաւորութեան ներքոյ: Օգտուելով առիթից, Նուբարը փորձեց ռուսական, ինչպէս նաեւ բրիտանական ճամբարներից ազատել թուրքական բանակի հայ ռազմագերիներին:

Հոկտեմբերի 28ին Նուբարը Սայքսի ուղեկցութեամբ հանդիպում է Մեծն Բրիտանիայի Արտգործնախարար դերկոմս Էդուարդ Գրէյի (Edward Grey, 1862-1933) հետ: Ազգային Պատուիրակութեան նախագահը նրան ներկայացնում է կաթողիկոսի կոնդակը, որով ինքը համարւում է Գէորգ Ե-ի միակ ներկայացուցիչը բրիտանական կառավարութեան մօտ: Նուբարը յոյս է յայտնում, որ Բրիտանիան եւ նրա դաշնակիցները կ'աջատագրեն հայերին թուրքական լծից եւ ինքնավարութիւն կը շնորհեն Կիլիկիայում: Գրէյը խուսափողաբար պատասխանում է, որ մինչեւ պատերազմի աւարտը որեւէ որոշում ընդունել վաղ է, սակայն աւելացնում է, որ հայերը կարող են յուսալ, որ իր կառավարութիւնը ամէն ինչ կ'անի լուծելու Հայկական Հարցը³⁸:

Հոկտեմբերի 27ին Նուբարը եւ Պիկօն պէտք է վերջնականապէս ճշտէին լեգէոնի կազմաւորման պայմանները: Մինչեւ նրա մօտ գնալը Նուբարը Յարութիւն Մոստիշեանի եւ լոնդոնաբնակ հայ գործիչ Ջէյմս Մալքոլմի³⁹ (James Malcolm, 1867-1952) ուղեկցութեամբ կէսօրին հանդիպում է Սայքսին՝ վերջինիս առաջարկութեամբ:

Բրիտանացի դիւանագէտը առաջարկում է Ֆրանսիայից պահանջել հետեւեալը.-

ա.) կամաւորներին վճարել,

բ.) երաշխիքներ ստանալ, որ հայ կամաւորները չեն կռուի Ֆրանսիայում, այլ կ'ուղարկուեն իրենց գերադասած ճակատը,

գ.) պահանջել, որ հայ կամաւորները բուժուեն Ամերիկեան կարմիր խաչի կենտրոններում, քանի որ Ֆրանսիացիները լաւ չէին բուժում:

Սայքսը նշում է, որ եթէ Ֆրանսիան կարողանայ ապահովել հայ քաղաքական ուժերի համագործակցութիւնը, ապա հնարաւոր կը լինի մինչեւ 1917 Յունիս-Յուլիս ամիսները հաւաքել 30.000 հայ կամաւորներ: Նա համոզմունք է յայտնում, որ Պիկօն չի մերժի այդ պայմանները, քանի որ Ֆրանսիան մարդուժի կարիք ունի: Սայքսը պարզաբանում է, որ այդ պայմանները պէտք է հաստատել տալ, քանի որ Ֆրանսիան շատ ծանր վիճակում է եւ կարող է հայ կամաւորներին ուղարկել Ֆրանսիական ռազմաճակատ: Նա ներկայացնում է մի շարք օրինակներ, երբ Ֆրանսիացիները խախտել էին դաշնակիցներին տրուած խոստումները:

Նուբարը տեղեկացնում է, որ Պիկոյից պահանջել է, որպէսզի կառավարութեան պաշտօնաթերթում յայտարարուի Ֆրանսիայի Արտասահմանեան Լեգէոնում հայ կամաւորների դրական մասնակցութեան եւ նոր կամաւորագրութեան մասին: Սայքսն առաջարկում է դրա փոխարէն պահանջել, որ Ֆրանսիայի Ազգային Ժողովում վարչապետ Արիստիդ Բրիանը դրականօրէն արտայայտուի Ֆրանսիական բանակի հայ կամաւորների մասին եւ յայտարարի, որ պատերազմից յետոյ Ֆրանսիան բաւարարելու է հայկական պահանջները⁴⁰:

Ապա Նուբարը, Մոստիշեանը, Մալքոլմը եւ Սայքսը միասին մեկնում են Պիկոյի մօտ: Նուբարը տեղեկացնում է, որ Եգիպտոսում կարող են հաւաքագրել աւելի քան 1,000 կամաւորների եւ կիպրոսում կազմաւորել մէկ գումարտակ: Այդ լուրը ուրախացնում է Պիկոյին: Քննարկւում է նաեւ Ամերիկայից ու Ռուսաստանից կամաւորներ հաւաքագրելու հարցը: Պիկօն եւ Սայքսը յոյս ունէին, որ ռուսական կառավարութիւնը դրական կը վերաբերուի Սիբիրի հայ ռազմագերիներին եւ կովկասի արեւմտահայ գաղթականներին կամաւորագրելուն: Նրանց վաղիւժստով եւ կանադայի վրայով պէտք է տեղափոխէին Ֆրանսիայի հարաւ՝ մարզելու համար: Ամերիկայի Միացեալ Նահանգների կամաւորներին մարզելու էին կանադայում, ուր տեղափոխելու էին Ֆրանսիական կառավարութեան միջոցներով:

Նուբարը հարցնում է Պիկոյին, թէ արդեօք կամաւորագրութիւնը խրախուսելու համար կարո՞ղ են յայտարարել, որ կամաւորները վճարուելու են, որպէսզի կարողանան հոգալ իրենց ընտանիքների կարիքները: Պիկօն փորձում է հարցից խուսափել եւ նշում, որ Ֆրանսիացի զինուորները օրական միայն 5 սու են ստանում եւ կռոււմ են ոչ փողի համար:

Սայքսը միջամտում եւ պարզաբանում է, որ պէտք է հաշուի առնել այն հանգամանքը, որ ամերիկահայերը օրական վաստակում են 2 դո-

լարից աւելի, եւ գումարներն անհրաժեշտ են ոչ թէ կամաւորների անձնական կարիքների, այլ նրանց ընտանիքների ապրուստի համար: Նա մատնանշում է, որ հայերը Ֆրանսիացիների նման խնայող են եւ փողերը կ'ուղարկեն ընտանիքներին: Բացի այդ, գումարները ուղղակիօրէն կարող են տրուել նրանց կանանց կամ ընտանիքներին:

Պիկօն համաձայնում է, որ եթէ հարցը դիտեն այդ տեսանկիւնից, ապա այն բաւական հիմնաւոր է եւ խոստանում է ուսումնասիրել ու աջակցել այդ խնդրի լուծմանը, չնայած մտավախութիւն ունէր, որ լուրջ դժուարութիւնների կը հանդիպի Ֆրանսիայում:

Նուբարը բարձրացնում է կամաւորագրութեան մասին Ֆրանսիական կառավարութեան յայտարարութեան հարցը, որը նախորդ հանդիպման ժամանակ խոստացել էր պաշտպանել նաեւ Պիկօն: Նուբարը նշում է, որ անհրաժեշտ է, որ կառավարութիւնը յայտարարի Ֆրանսիական բանակում նոր հայ կամաւորներ ներգրաւելու մասին, նշելով, որ ամբողջովին բաւարարուած է հայ կամաւորների գործունէութեամբ Մառնում, Վերդէնում եւ Սոմում:

Մալքումը հարցնում է վարչապետ Բրիանի կողմից Ազգային Ժողովում Հայաստանի մասին յայտարարութիւն անելու հնարաւորութեան մասին: Սալքսը երկրորդում ու պաշտպանում է այդ խնդիրը եւ առաջարկում, որ Բրիանը յայտարարի, որ պատերազմի յաղթական աւարտից յետոյ արդարութիւն կը հաստատուի հայերի համար: Սակայն Պիկօն յայտնում է, որ նման յայտարարութիւնը անօգուտ քննարկումների առիթ կը դառնայ Ազգային Ժողովում եւ աւելի ճիշտ է համարում, որ վարչապետը յայտարարութիւն անի Արտաքին Յարաբերութիւնների յանձնաժողովներից մէկում եւ մամուլում: Սալքսը տեղեկացնում է, որ շուտով ինքը նմանատիպ յայտարարութեամբ հանդէս է գալու բրիտանական խորհրդարանում:

Անդրադառնալով ցամաքահանման հնարաւորութեանը, Պիկօն նշում է, որ ինքը դրան սպասում է պատերազմի սկզբից ի վեր եւ իր կառավարութեան կողմից հաւաստիացում է ստացել, որ ասիական թուրքիայում ցամաքահանման դէպքում ինքն է գլխաւորելու ռազմարշաւը:

Սալքսը հայերի ռազմական կարողութիւնների վերաբերեալ նշում է, որ նրանք աշխարհի լաւագոյն զինուորներն են, բայց ինչ վերաբերում է ներքին կազմակերպութեանը, նրանք դեռ երկար ճանապարհ ունեն անցնելու: Այդ կարծիքը մեղմելու համար Նուբարը ուղադրութիւն է հրաւիրում Ֆրանսիայի հայ կամաւորների քաջութեան, իսկ Մոստիշեանը ներկայացնում է թուրք գններայների եւ անձամբ Ռազմական Նախարար Էնվէրի (1881-1922) տեսակէտները Բալկանեան պատերազմի ժամանակ հայ զինուորների քաջութեան մասին, ինչպէս նաեւ նկարագրում է 1909ի Ադանայի կոտորածի ժամանակ հայերի ցոյց

տուած յամառ ու յաջող դիմադրութիւնը թուրք ջարդարարներին, երբ վերջիններս ստիպուած եղան անգլիական հիւպատոսի միջնորդութեամբ համոզել հայերին զինաթափուել խոստանալով ապահովել նրանց անվտանգութիւնը եւ միայն դրանից յետոյ դրժելով խոստումը կարողացան իրականացնել իրենց ոճրագործութիւնը:

Նուբարը Պիկոյի ուղադրութիւնը հրաւիրում է այն խնդրի վրայ, թէ ո՞ր ճակատում են կռուելու հայ կամաւորները: Նա նշում է, որ փոքր թուով կամաւորներ կ'արձանագրուեն, եթէ նրանք վստահ չլինեն, որ կռուելու են իրենց դարաւոր թշնամու դէմ՝ հայրենի հողը ազատագրելու համար: Պիկօն դա բնական համարելով համաձայնում է, բայց յետագայ անճշտութիւններից խուսափելու համար հարցնում է, թէ արդեօք այդ պայմաններին կը հակասի՞, եթէ թուրքերին հարուածեն Սիրիայում, Ջմիւռնիայում կամ Բալկաններում: Նուբարը նշում է, որ իրենց նպատակը Հայաստանի ազատագրութիւնն է, բայց ռազմավարական տեսանկիւնից Սիրիայում կամ Փոքր Ասիայում ռազմական գործողութիւններին մասնակցելուն կողմ է, սակայն հայ կամաւորներին Բալկաններ ուղարկելուն՝ կտրականապէս դէմ: Պիկօն ընդունելի է համարում Նուբարի տեսակէտերը:

Ապա Նուբարն անդրադառնում է ինքնավարութեան հարցին, ու նշում, որ կամաւորագրութիւնը խրախուսելու լաւագոյն միջոցը այն է, որ իրենք վստահ լինեն, որ պատերազմից յետոյ Ֆրանսիան իրեն անցած հայկական տարածքներին ինքնավարութիւն կը տայ եւ հայ ժողովրդի համար զարգացման բաւարար պայմաններ կը ստեղծի: Պիկօն ամբողջութեամբ իր համաձայնութիւնն է յայտնում Նուբարին եւ թոյլ է տալիս իր անունից վստահեցնել կամաւորներին, որ Կիլիկիային ինքնավարութիւն է տրուելու:

Որոշում է, որ Նուբարը հեռագիր կ'ուղարկի Եգիպտոսում գտնուող որդուն՝ Առաքելին, շտապեցնելով անհրաժեշտ միջոցներ ձեռնարկել խրախուսելու կամաւորագրութիւնը: Նա պէտք է տեղեկացնէր այն հաւաստիացման մասին, որ վերջնական յաղթանակից յետոյ Դաշնակիցներն ամբողջութեամբ բաւարարելու են հայկական ձգտումները: Յաջորդ օրը Նուբարը հեռագիրը տրամադրելու էր Պիկոյին, որպէսզի ուղարկէր Կահիրէի Ֆրանսիական դեսպան Դեֆորանսի շիֆրով, իսկ պատճէնը Սալքսին էր տրուելու, որպէսզի ուղարկէր Կահիրէի բրիտանական ներկայացուցչին:

Այսպիսով, երկար քննարկումից յետոյ նրանք համաձայնութեան են գալիս հետեւեալ պայմանների շուրջ.

1. Կամաւորագրութեան կոչը պէտք է հրապարակի Ֆրանսիայի կառավարութիւնը, իսկ Պիկօն ապահովելու է յայտարարութիւն վարչապետ Բրիանի կողմից:

2. Պիկոն եւ Սալթըր անհրաժեշտ քայլեր են ձեռնարկելու Ռուսաստանի կառավարութեան մօտ, որպէսզի ապահովեն Սիբիր աքսորուած արեւմտահայ ռազմագերիների եւ կովկասի արեւմտահայ գաղթականների կամաւորագրութիւնն ու մեկնումը:

3. Ամերիկայում կամաւորների հաւաքագրումը կատարուելու է Կանադայում եւ Ֆրանսիայի կառավարութիւնը ապահովելու է նրանց տեղափոխութեան ծախսերը:

4. Պիկոն պէտք է փորձի ապահովել, որ հայ կամաւորները ստանան օրական մէկ դոլար իրենց ընտանիքների համար:

5. Կամաւորները չեն կուրելու Ֆրանսիայում կամ եւրոպական որեւէ ճակատում եւ օգտագործուելու են միայն ասիական թուրքիայում ցամաքահանում կատարելիս՝ կուրելու իրենց դարաւոր թշնամու դէմ եւ ազատագրելու իրենց հայրենիքը:

6. Ֆրանսիան երաշխաւորելու է, որ յաղթանակից յետոյ ինքնավարութիւն կը շնորհի Կիլիկիային եւ երեք վիլայէթներին (Սեբաստիա, Խարբերդ, Դիարբեքիր) իր հովանու ներքոյ:

7. Նուբարը հեռագիր էր ուղարկելու Եգիպտոս՝ խրախուսելու կամաւորագրութիւնն ըստ որոշուած պայմանների:

Պիկոն եւ Սալթըր հաստատում են իրենց լրիւ համաձայնութիւնը այդ բոլոր կէտերի վերաբերեալ⁴¹:

Ինչպէս տեսնում ենք, Սալթըր խոշոր մասնակցութիւն է ունեցել Հայկական Լեգէոնի կազմաւորման շուրջ Նուբարի եւ Պիկոյի լոնդոնեան բանակցութիւններում եւ բաւական օգտակար խորհուրդներ է տուել հայ պատուիրակներին:

1918ի Դեկտեմբերից Կիպրոսում կազմաւորուեց Հայկական Լեգէոնը, որը, ինչպէս յայտնի է, կարեւոր մասնակցութիւն ունեցաւ Պաղեստինեան ռազմաճակատում 1918 Սեպտեմբերին թուրքական բանակի ջախջախման գործում, մասնակցեց Պաղեստինի, Սիրիայի, Կիլիկիայի ազատագրմանը: Նրա պաշտպանութեան տակ Կիլիկիա վերադարձան Մեծ Եղեռնից փրկուած մօտ 150.000 հայեր: Լեգէոնը մեծ դեր ունեցաւ 1919-1920ի Կիլիկիայում թուրքական յարձակումներին դիմագրաւելու եւ հայ բնակչութեան ինքնապաշտպանութիւնը կազմակերպելու գործում: Աւաղ, 1920ի ամրանը Ֆրանսիական իշխանութիւնները կազմաւորեցին այդ հայկական զօրամասը եւ չկատարեցին պատերազմի տարիներին տրուած ինքնավարութեան խոստումը: Աւելին, նրանք այդ հայկական երկրամասը զիջեցին թուրքերին, որի հետեւանքով այն հայաթափուեց, իսկ Կիլիկիահայութիւնը ստիպուած էր կրկին վերցնել գաղթականի ցուպը:

1918 Հոկտեմբերի 31ին Լոնդոնում Նուբարը ճաշի էր հրաւիրուած Սալթըրի նստավայրում, ուր ներկայ էր Կ.Պոլսի բրիտանական դեսպանատան նախկին առաջին թարգման Զերլդ Ֆիցմորիսը (Gerald

Fitzmaurice, 1865-1939): Զրոյցի ժամանակ Սալթըր սխալ է համարում ռազմական գործողութիւնները Դարդանէլում եւ Սալոնիկում, առարկելով թէ՛ «Որպէսզի պարտութեան մատնեն թուրքերին եւ ծանր հարուած հասցնեն գերմանացիներին, անհրաժեշտ է զօրքեր ցամաքահանել Ալեքսանդրէտում: Դա կը կտրի նրանց երկաթուղային հաղորդակցութեան համակարգը, եւ նրանք շուտով պարտութեան կը մատնուեն ռուսների օգնութեամբ, որոնք գալիս են արեւելքից»⁴²: Դաշնակից երկրները պատերազմի ընթացքում բազմիցս քննարկում են Ալեքսանդրէտում կամ Կիլիկիայի այլ շրջանում ցամաքահանում կատարելու խնդիրը, սակայն դա այդպէս էլ մնում է միայն թղթէ նախագիծ:

1918ին հրատարակուած իր գրքոյկում Սալթըր ցոյց է տալիս մերձարեւելեան խնդրի արդարացի լուծման հնարաւորութիւնները: Այստեղ նշում է, որ հայերը Օսմանեան Կայսրութիւնում դարեր շարունակ կեղեքուել են, որ հայերի հետ դաժանօրէն են վարուել, եւ որ բացի հայերից, միւս թուրքահպատակ ժողովուրդները դեռեւս պատրաստ չեն պետականութեան⁴³:

Փաստօրէն, նա արդէն եկել էր այն եզրայանգմանը, որ հայ ազգը իրաւունք ունի ստեղծելու սեփական պետականութիւնը: Դրան հաւանաբար նպաստել էր պատերազմի ժամանակ հայերի ցոյց տուած հերոսական պահումները՝ ա) Հայկական Լեգէոնի կազմաւորումը եւ նրա ցուցաբերած բարձր մարտունակութիւնը Պաղեստինում, բ) Կովկասի հայ կամաւորական շարժումը, գ) բոլշեւիկեան յեղափոխութեան հետեւանքով ռուսական բանակի Կովկասեան Ռազմաճակատից հեռացումից յետոյ, հայկական փոքրաթիւ ուժերի յամառ դիմադրութիւնը թուրքական զերակշիռ ուժերին՝ Արեւմտեան Հայաստանում, Արարատեան դաշտում եւ Բաքուում (1918 Յունուարից մինչեւ Սեպտեմբեր): Այս ամէնը դաշնակիցների աչքին բարձրացրել էր հայերի վարկը, որպէս կռուող ու մարտունակ ազգ:

1918 Հոկտեմբերի 31ին Հռոմի «Էքսեկյսիոր» ճաշարանում Ազգային Պատուիրակութեան ներկայացուցիչ Միհրան Տամատեանը եւ Իտալիայի Հայկական Կոմիտէն թէյսսեղան էին կազմակերպել, որին ներկայ էին նախարարներ, ծերակուտականներ, պատգամաւորներ, բարձրաստիճան պաշտօնատարներ, թղթակիցներ: Ներկաները հանդէս էին գալիս հայանպաստ ելոյթներով: Սակայն մէկ օր առաջ կնքուել էր Մուդրոսի Զինադադարը, որը դժգոհութեամբ ու վրդովմունքով էր ընդունուել հայերի կողմից, քանի որ հայութեան շահերը ոչ միայն հաշուի չէին առնուել զինադադարի պայմանագրում, այլեւ ոտնահարուած էին: Այն քննադատող խիստ ելոյթով հանդէս է գալիս Տամատեանը⁴⁴:

Ներկաների մէջ էր նաեւ Սալթըր: Տամատեանից յետոյ նա խօսք է խնդրում, եւ ի միջի այլոց ասում. «Այս պատերազմին մէջ մենք ամենքս տառապեցանք: Անգլիա տառապեցաւ, Ֆրանսա տառապե-

ցաւ, Ռուսիա, Իտալիա՝ նմանապէս, Պելճիքա, Սերպիա, Ռումինիա տառապեցան, բայց Հայաստանը...»։ (Ատենախօսը չարունակեց։ Անոր այս լռութիւնը ոչ միայն խորհրդատու եւ նշանակալից էր, այլեւ ամէն խօսքէ աւելի պերճախօս ու սրտայոյզ։ Այս լռութիւնը խորունկ սարսուռ մը յառաջացուց ընդհանուր հանդիսականներուն մէջ), - գրում է *Տամատեանը*, *ապա շարունակում*, - վայրկեան մը ետք, տարբեր շեշտով խօսքը շարունակելով՝ ատենախօսը նկարագրեց հայերուն մարտիրոսագրութիւնը։ Յետոյ խօսելով հայերուն հայրենասիրութեան եւ անոնց դէպի Դաշնակիցները հաւատքին ու հաւատարմութեան վրայ, պատմեց թէ ինչպէս Մուսա Լերան հայ կտրիճները՝ որոնք յուսահատ դիմադրութիւնէ մը ետք յաջողած էին ֆրանսական նաւատորմին օժանդակութեամբ Փոքր-Սայիտ ապաստանի, ամենքը՝ առանց բացառութեան՝ փութացին կամատուր արձանագրուի, երբ ֆրանսացի եւ անգլիացի սպաներ իրենց աւետեցին թէ Հայկական Լեզոն մը պիտի կազմուի։ Պատմեց նոյնպէս թէ ինչպէս Միջագետքի թրքական բանակէն գերի բռնուած եւ Հնդկաստանի քաղաքի մը մէջ կեղտոնացուած հայ զինուորները, երբ իմաց տրուեցաւ թէ՝ եթէ իրենց մէջէն փափաքողներ կան՝ կրնան կամատուր արձանագրուի, ամենքը միահամուտ, առանց որեւէ բացառութեան, արձանագրուեցան, չնայելով որ օսմանեան բանակի մէջ իրենց զինուորութեան շրջանին անհնարին գրկանքներու ենթարկուած էին ու իրենցմէ ոմանք, դեռ իրենց վերքերը կը դարմանէին, իսկ ոմանք ալ հիւանդ ու տկար էին։ «Ահա, - աւելցուց, - այս անձնուէր հայ կամատուրներէն կազմուած Հայկական Լեզոնն էր որ՝ ղեկավարութեամբ ֆրանսացի սպաներու՝ մասնակցեցաւ Պաղեստինի ճակատի կռիւներուն՝ Ջօրավար Ալենայի անգլիական բանակին կողքին։ Եւ երբ նկատի առնեն կովկասեան ճակատի ռուս բանակին մաս կազմող 150,000 հայ զինուորները եւ բանակներու կողքին բացէն կռուող 30-40,000 հայ կամատուրները, որոնք Արեւմտահայաստանի վրայ ռուսական արշաւանքին յաջողութեանը մեծապէս նպաստեցին իրենց քաջագործութիւններով, այլեւ ոչ մէկ տարակոյս կը մնայ թէ հայերը լիովին արժանի են այն ազատութեան եւ անկախութեան, որուն կը բաղձան»⁴⁵։

Հայ գործիչների, յատկապէս Նուբարի հետ հանդիպման արդիւնքում Սալթըր գիտակցում է, որ Մուղղոսի Զինադադարով անարդար վերաբերմունք է դրսեւորուել հայերի նկատմամբ։ Հռոմում Ֆրանսիական դեսպան Կամիլ Բարրէրի (Camille Barrere, 1851-1940) հետ զրոյցում Սալթըր նկատում է, որ զինադադարի պայմանները հայերին անհրաժեշտ երաշխիքներ չեն շնորհում, որը նա համարում էր «զիջում պանթուրանիզմին»⁴⁶։ Նոյեմբեր 3ին լորդ Ռոբերտ Սեսիլին (Robert Cecil, 1864-1958) ուղարկած հեռագրում Սալթըր մեծ դժգոհութիւն է յայտնում հայերին վերաբերող զինադադարի պայմանների մասին, եւ առա-

ջարկում է դաշնակիցների կողմից հռչակագիր ընդունել, ըստ որի Հայաստանը վերջնականապէս ազատագրուելու էր թուրքական գերիշխանութիւնից⁴⁷։

Սալթըրի միջնորդութեամբ Բարրէրը Ֆրանսիայի Արտգործնախարարութիւնից պահանջում է վերահսկել Ֆրանսիական մամուլը, որպէսզի այնտեղ թուրքամէտ եւ հայերին վիրաւորող յօդուածներ չտպագրուեն։ Դա պայմանաւորուած էր Պիէր Լոթիի (Pierre Loti, 1850-1923) մի յօդուածով, որը դեռ նոր ցեղասպանութիւն իրականացրած թուրքերին գովերգում էր եւ նոյնիսկ համարում «մարդկանցից ամենամարդկայինը»⁴⁸։ Դա վիրաւորել էր հայերին եւ վրդովել ինչպէս Սալթըրին, այնպէս էլ Բարրէրին։

1918 Դեկտեմբերին Հալէպում Հայ Ազգային Միութեան կազմակերպած երեկոյթում Սալթըր հետեւեալ խորհուրդն է տալիս հայերին. «Եթէ դուք հայերդ, [...] ձեր սեփական ուժերով Կիլիկիոյ գրաւումը, որպէս կատարուած իրողութիւն, դաշնակիցներուն առջեւ չի դնէք, մի սպասէք որ անոնք այդ երկիրը ձեզ պիտի թողուն»⁴⁹։ Սակայն մինչեւ վերջնական յուսահարութիւն ապրելը հայերը չհամարձակուեցին սեփական ուժի վրայ յենուած գործողութիւնների գնալ եւ սպասեցին, որ մեծ տէրութիւնները իրենց փոխարէն լուծեն հայ ժողովրդին յուզող հարցերը։ Կարծում ենք, քանի դեռ Ֆրանսիական մեծաթիւ ուժեր չէին մտել Կիլիկիա (1919 Նոյեմբեր) եւ այն պահւում էր Հայկական Լեզէոնի ու բրիտանական զօրքերի կողմից, անհրաժեշտ էր աւելի վճռական գտնուել ու ինքնավարութեան պահանջներ ներկայացնել Ֆրանսիային։ Յետագայում նման չափազանց ուշացած փորձ կատարուեց 1920 Օգոստոսին, սակայն դա արդէն արկածախնդրութիւն էր, քանի որ Լեզէոնը գրեթէ ցրուած էր, քեմալական շարժումը արդէն մեծ թափ էր ձեռք բերել եւ նրանց յարձակումը հայերը միայնակ դիմակայել չէին կարող, իսկ Ֆրանսիան տեղում բաւարար ուժ ունէր հայկական շարժումը ու ինքնավարութեան ձգտումները արագօրէն ճնշելու համար։

Սալթըր մահանում է իսպանական գրիպից 1919 Փետրուարի 16ին Փարիզում։ Դին տեղափոխուում է Բրիտանիա եւ չնայած որ նա կաթոլիկ էր, նրան թաղում են Անգլիկան Եկեղեցու գերեզմանատանը։

Այսպիսով, ինչպէս ցոյց տուեց մեր ուսումնասիրութիւնը, Սալթըր բազմիցս եղել է Հայաստանում ու Կիլիկիայում։ Սկզբնական շրջանում նա այնքան էլ լաւ չի տրամադրուել հայերի նկատմամբ եւ մտածել է, որ Հայաստան եզրը վաղ թէ ուշ դուրս է գալու ասպարէզից, իսկ հայերը դատապարտուած են ոչնչացման։ Դաշնակից երկրների միջեւ թուրքիայի բաժանման բանակցութիւնների ժամանակ նա ամէն ինչ է անում, որպէսզի խոչընդոտի հայկական պետութեան վերականգնման հնարաւորութեանը եւ այդ նպատակին էր ուղղուած Հայաստանը Ռուսաստանի ու Ֆրանսիայի միջեւ բաժանելու նախագիծը։ Սակայն հետզ-

հետև նա փոխում է իր կեցողությանը հայերի հանդեպ: Դատապարտում է թուրքերի կողմից իրականացրած Մեծ Եղեռնը, ինչպես նաև թուրքական կեղծ քարոզչությունը, որ իբր հայերն են կոտորում մահմեդականներին: Նա իր դրական մասնակցությունն է ունենում Հայկական Լեզգոնի կազմաւորման շուրջ եղած բանակցություններին: Յետագայում, ականատես լինելով հայկական զինուժի կողմից ցուցաբերված բարձր մարտունակությունը՝ կովկասեան եւ Պաղեստինեան ռազմա-ճակատներում, նա գալիս է այն եզրայանգման, որ հայ ազգը իրաւունք ունի վերականգնուած տեսնելու հայոց պետականութիւնը:

ՄԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

¹ http://en.wikipedia.org/wiki/Mark_Sykes, 09.06.2011

² Լ. Շիրինեան, Թուրքիա-Հայաստան. Ռազմավարական Զեղադրեր, Երևան, Լուսակն Հրատ., 2006, էջ 25:

³ M. Sykes, *Through Five Turkish Provinces*, London, Jesus collage, Cambridge, 1900.

⁴ Նոյն, էջ 71, 73, 89:

⁵ Նոյն, էջ 92:

⁶ Նոյն, էջ 113:

⁷ Նոյն, էջ 80:

⁸ M. Sykes, *The Caliphs' Last Heritage. A short History of the Turkish Empire*, London, Macmillan and co., 1915:

⁹ Նոյն, էջ 417:

¹⁰ 1870ականներից, յատկապէս Հայկական Հարցի միջազգայնացումից յետոյ, բրիտանացիները եւ թուրքերը Հայաստան եզրի փոխադրէն օգտագործում էին Քրդստան անունումը:

¹¹ Նոյն, էջ 418:

¹² Նոյն, էջ 372, 547:

¹³ http://en.wikipedia.org/wiki/Mark_Sykes, 09.06.2011.

¹⁴ Կիլիկիայի ուղղութեամբ արշաւանք կազմակերպելու ծրագրերի մասին տե՛ս՝ Սամուէլ Պօղոսեան, «Կիլիկիան Ազատագրելու Մրազները 1915թ.-», *Պատմաբանասիրական Հանդէս*, 2006, թիւ 2, էջ 13-21:

¹⁵ Միհրան Տամատեան, Իմ Յուշերէս, Պէյրութ, ՌԱԿ Պէյրութի Միհրան Տամատեան Ակումբի Հրատ., Տպ. Զարթօնք, 1985, էջ 103-104:

¹⁶ Նոյն, էջ 104:

¹⁷ Արթուր Պէյլէրեան, Մեծ Տէրութիւնները, Օսմանեան Կայսրութիւնը եւ Հայերը Յրանախան Արիւններում (1914-1918), հատոր I, Երևան, Հայաստան Հրատ., 2006, էջ 287:

¹⁸ Sykes, *The Caliphs' Last Heritage*, էջ 402:

¹⁹ Պէյլէրեան, էջ 262-263:

²⁰ http://en.wikipedia.org/wiki/Mark_Sykes, 09.06.2011.

²¹ Մհեր Կարապետեան, Հայաստանը 1912-1920 Թուականներին, Երևան, Զանգակ-97 Հրատ., 2003, էջ 16-17:

²² Պէյլէրեան, էջ 265-268:

²³ Հայաստանը Միջազգային Դիւանագիտութեան եւ Սովետական Արտաքին Քաղաքականութեան Փաստաթղթերում (1828-1923), խմբ. պրոֆ. Զոն Կիրակոսեան, Երևան, Հայաստան Հրատ., 1972, էջ 384-385:

²⁴ Նոյն, էջ 385-388:

²⁵ Պէյլէրեան, էջ 294:

²⁶ Սաղունովը Քրդստանի մարզ է անուանում Բիթլիսի ու Վանի նահանգների հարաւային շրջաններ Բոհտանը եւ Հեքքիարին՝ Մուշի, Սղերդի, Տիգրիսի հոսանքի, Զեղիւի Իրն Օմարի, Ամադիայի վրայ իշխող լեռնազաւթների գծի եւ Մերզեհէրի միջեւ:

²⁷ Գիւղաքաղաք Սեբաստիայի նահանգում, Կեսարիայից արեւելք, պատմական Մամուրաի (այժմ՝ Մելիքազի) շրջանում:

²⁸ Նոյն, էջ 273-274:

²⁹ Նոյն, էջ 281:

³⁰ Նոյն, էջ 281-282:

³¹ Նոյն, էջ 283:

³² Նոյն, էջ 287-288:

³³ Նոյն, էջ 294:

³⁴ Նոյն, էջ 288:

³⁵ Նոյն, էջ 294-295:

³⁶ Boghos Nubar's *Papers and the Armenian Question 1915-1918. Documents*, edited and translated by Vatche Ghazarian, Waltham, Mayreni Publishing, 1996, էջ 382-383:

³⁷ Նոյն, էջ 384-386:

³⁸ Նոյն, էջ 389-390:

³⁹ Զէյնա Մալքումի նախնիները Հնդկաստանից էին տեղափոխուել Լոնդոն: Նա աւարտել էր Օքսֆորդի Համալսարանը, եւ Բրիտանիայի Արտգործնախարարութեան Արեւելքի հարցերով խորհրդական էր: Սալթի հետ ունէր ընտանեկան շատ մտերիմ յարաբերութիւն:

⁴⁰ Արթուր Պէյլէրեան, «Յրանսա եւ Հայկական Հարցը Առաջին Համաշխարհային Տարիներուն (1914-1918)», *Պատմաբանասիրական Հանդէս*, 1990, թիւ 2, էջ 38:

⁴¹ Boghos Nubar's *Papers*, էջ 393-397:

⁴² Նոյն, էջ 403:

⁴³ M. Sykes, *The Future of the Near East*, London, 1918, Pelican Press, էջ 2, 8, 9:

⁴⁴ Տամատեան, Իմ Յուշերէս, էջ 129-130:

⁴⁵ Նոյն, էջ 130-131:

⁴⁶ Արթուր Պէյլէրեան, Մեծ Տէրութիւնները, Օսմանեան Կայսրութիւնը եւ Հայերը Յրանախան Արիւններում (1914-1918), Հատ. II, Երևան, Հայաստան Հրատ., 2006, էջ 416-417:

⁴⁷ Նոյն, էջ 417-418:

⁴⁸ Նոյն, էջ 431:

⁴⁹ Միքայէլ Նաթանեան, «Նիւթեր Ժամանակակից Պատմութեան Համար: Ինչ Պատրուակով Կիլիկիան Կրկին Թուրքերուն Տրուեցաւ», *Պալար, Նոր Տարւոյ Բացառիկ*, Բոստոն, 1950, էջ 81:

THE BRITISH DIPLOMAT MARK SYKES AND THE ARMENIAN QUESTION

(Summary)

SAMVEL POGHOSYAN

samvelp77@mail.ru

The British statesman and diplomat Mark Sykes travelled extensively in the Middle East and researched the region. During World War I he gained substantial influence in the British Foreign Affairs Ministry concerning British Middle East policy. During WWI he and the French diplomat Georges Picot worked on the secret agreement of dividing the Ottoman Empire between Britain, France and Russia.

Mark Sykes knew the Armenians and the Armenian Question well and condemned the Armenian Genocide. He was instrumental in the negotiations that led to the establishment of the Armenian Legion in the French Army. His expert advice to Boghos Nubar became part of the requests Nubar made in negotiations regarding the formation of the Armenian Legion. During WWI Sykes appreciated the fighting abilities of the Armenian soldiers on the Caucasian front and the courage of the Armenian Legionaries. The author notes that notwithstanding his initial rejection of Armenian independent statehood, eventually Sykes felt that right of the Armenians to independent statehood should be realized.